

**Курило М.П., докт.юрид.наук,
Професор кафедри правосуддя
Перший проректор
Сумського НАУ**

**Наука цивільного процесу на межі століть: нарис розвитку ідеї
єдності процесу**

Процеси пошуку ефективної моделі реалізації судової влади, які спостерігаються сьогодні, знову спонукають нас переглянути надбання вітчизняної процесуальної думки й законодавства. І не стільки для аналізу минулого й відтворення суворой послідовності становлення процедур розгляду правових спорів, що мають багатовікову історію, скільки для розуміння сутності сучасних концептів розвитку системи судочинства як відображення фундаментального значення прав, свобод та інтересів особи і забезпечення їх неодмінного захисту через удосконалення процедури судового процесу.

Одним із численних інструментаріїв такого пізнання є доктрина єдності процесу, що фактично уособлює складний шлях самовизначення та еволюції науки цивільного процесуального права і предметів її досліджень. Сьогодні стали вже, напевне, хрестоматійними слова Н. О. Чечиної про те, що навряд чи можна назвати точно час появи науки цивільного процесуального права, але не можна заперечити, що окремі знання, а пізніше система знань, з'явилися тоді, коли виникла потреба в дослідженні цивільного судочинства вслід за створенням судів (судової системи), які розглядають цивільні справи. З початком діяльності судів відчутною стала необхідність створення системи знань, що визначають форму, принципи, завдання їх діяльності, а також накопичення та розробки інформації-знань, які оцінюють якість роботи судів та коментують наявні процесуальні форми і зміст судової практики. Щоб правила-звичаї перетворилися на правила-

закони, а саме судочинство із зародкового стану – на розвинену державно-правову діяльність, потрібна була наука про процесуальне право, що буде визначати шляхи розвитку судової діяльності, її завдання і правила, у межах яких вона повинна здійснюватися¹.

Проте початок становлення вітчизняної бібліографії з цивільного процесу зазвичай пов'язується в часі із проведенням відомої судової реформи ХІХ століття, яка, на думку багатьох її дослідників, кардинально змінила юридичне життя: з'явилися мирові судді, суд присяжних; були сформовані на нових засадах нотаріат, адвокатура, суддівське співтовариство; прийняті нові процесуальні правила. Професія юриста в цілому набула абсолютно іншого змісту². Співзвучними сьогоденню вбачаються передумови, що спричинили настільки масштабну зміну національної культури і традиції здійснення цивільного судочинства. Як відомо, суттєвими недоліками цивільного процесуального порядку визнавалися: повільність розгляду справ; формалізм; неточність і неповнота правил про докази; право суду призначати присягу; інтелектуальний і моральний рівень розвитку особового складу суду; жебрацький рівень заробітної плати, що породжував непомірне хабарництво практично в усіх судових структурах. Але ще більше цивільне судочинство ускладнювалося через наявну в той час судову систему. Організація суду, відносини судових інстанцій – «одинадцять поневірян», були складними й заплутаними³. Показовою у плані аналізу ретроспективи законодавства та предмету нашого дослідження видається та обставина, що в період до судової реформи застосовувалося понад 60 судових проваджень. Це пояснювалося тим, що правова теорія і практика того часу виходили з

¹ Чечина Н. А. Избранные труды по гражданскому процессу. / Н.А.Чечина. – СПб.: Издательский Дом С.-Петербург. гос. ун-та, 2004. – С. 416.

² Малешин Д. Я. Вместо предисловия: «прадеды» и «правнуки» Судебной реформы 1864 г. / Д.Я. Малешин // Судебные уставы Российской империи 1864 года: влияние на современное законодательство Литвы, Польши, России, Украины, Финляндии (к 150-летию Судебной реформы. 20 ноября 1864 г. – 20 ноября 2014 г.): сб. науч. ст. / Под ред. Д.Я. Малешина. – М.: Статут, 2014. – С. 7.

³ Лукин Ю. М. Устав гражданского судопроизводства от 20 ноября 1864 года: история создания и вехи развития / Ю.М.Лукин // Вестник гражданского процесса. – № 1. – 2012. – С. 149-150.

презумпції неможливості застосування єдиного порядку для вирішення різних за змістом приватноправових спорів.⁴

Однак на зміну дореформенному слідчому (інквізиційному) процесу прийшло цивільне судочинство, в основу якого були покладені європейські цінності права і процесу – превалювання начал змагальності й диспозитивності, усний і гласний характер судового розгляду, двохінстанційність розгляду справи і можливості суду щодо управління процесом. Статут цивільного судочинства 1864 року, який закріпив таку модель цивільного судочинства, власне, і став першим на вітчизняному правознавчому ґрунті значним проектом щодо європеїзації цивільного процесу, а також формально-юридичним джерелом, яке передбачало єдність процесу⁵. У цьому зв'язку не можна вважати необґрунтованими твердження В. Мікеленаса щодо недостатнього визнання даного законодавчого акта та його значення у глобальному контексті розвитку цивільної правової процедури⁶.

У контексті порівняльного правознавства і для різноаспектної характеристики предмету нашого вивчення вбачається доцільним звернутися до Статуту цивільного судочинства Австро-Угорщини 1895 року, який діяв певний час на частині земель сучасної Західної України. На противагу французькій ліберальній моделі цивільного процесу, яка, як відомо, стала

⁴ Захаров В. В. Реформирование отечественного гражданского судопроизводства в конце XIX в. / В.В.Захаров // История государства и права. – 2012. – №15. – С. 18-22.

⁵ Аналізуючи розвиток господарської юрисдикції в Росії XIX-XX століття, О. М. Гребенцов доходить до правильних, на наш погляд, висновків із приводу того, що положення УГС 1864 року показали свою універсальність і придатність для вирішення будь-яких цивільних справ, зокрема й торговельних. Більше того, так як прогалини у правилах торговельного судочинства автоматично заповнювалися нормами Статуту цивільного судочинства, що регулюють аналогічні відносини, особливої потреби в розробці нових або переробці наявних правил комерційного судочинства не було. І далі: для Росії більш правильним було б скасування комерційних судів і створення при окружних судах, а також при мирових судових установах постійно діючих департаментів, колегій або відділень щодо вирішення господарських справ із урахуванням того, що комерційні справи, як і всі інші цивільні справи, потребують близького суду. Див.: Гребенцов А. М. Развитие хозяйственной юрисдикции в России / А.М.Гребенцов. – М.: Издательство НОРМА, 2002. – С. 60-61.

⁶ Мікеленас Валентинас. Устав гражданского судопроизводства России 1864 г. как пример «европеизации» гражданского процесса / Валентинас Микеланас // Судебные уставы Российской империи 1864 года: влияние на современное законодательство Литвы, Польши, России, Украины, Финляндии (к 150-летию Судебной реформы. 20 ноября 1864 г. – 20 ноября 2014 г.): сб. науч. ст. / Под ред. Д.Я. Малешина. – М.: Статут, 2014. – С. 14-15.

зразком для російського законодавця ⁷, австрійська, як власне, і німецька доктрини процесу мали зовсім інший зміст. Як зазначають вчені-процесуалісти, до початку ХХ століття концепція ліберального цивільного процесу і пов'язане з нею уявлення про процес як про «поєдинок між рівними» довели свою неспроможність, і цивільна процесуальна наука звернулася до концепції «соціального цивільного процесу»⁸. Знаковим, напевне, є те, що з обґрунтуванням такої концепції та її основоположних характеристик виступив тодішній міністр юстиції Австро-Угорщини Франц Кляйн, людина дивовижної долі⁹. Учений звернувся до категорії «цілей цивільного судочинства» і запропонував розуміти цивільний процес не тільки як абстрактний, індиферентний для суспільства конфлікт двох індивідуальних суб'єктів права, але і як явище масового порядку, яке має величезне суспільне значення. Суд як інститут подолання цієї властивої всьому суспільству проблеми являє собою соціально-корисну установу, яка утримується за рахунок держави і служить загальній користі, загальному миру і добробуту, тобто фактично суспільним інтересам ¹⁰.

Запропоноване ним бачення цивільного процесу було спрямовано, головним чином, на загальну «соціалізацію» цивільного процесу, і, разом з тим, на посилення ролі судді, обмеження свавілля сторін і, як наслідок, на скорочення кількості зловживань процесуальними правами¹¹. Тому можна погодитися з висновками сучасних дослідників, які стверджують, що на тривалий час концепція діяльності суду, запропонована Ф. Клейном, стала

⁷ Як писав М. Малінін, положення Code de procedure civile 1806 року в частині поєднання свободи процесуальних прав сторін та свободи процесуальних дій суду стали загальною теорією процесу і були покладені в основу законодавства російського. Див.: Малінін М. Убеждение судьи в гражданском процессе: В производстве до судебного заседания / Малінін М. - Одесса: Тип. Ульриха и Шульце, 1873. - 162 с.С.14

⁸ Аболонин В. О. Злоупотребление правом на иск в гражданском процессе Германии: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.15 «Гражданский процесс; арбитражный процесс». – Екатеринбург, 2008. – С. 13.

⁹ Rechberger W. Die Ideen Franz Kleins und ihre Bedeutung für die Entwicklung des Zivilprozessrechts in Europa // Ritsumeikan Law Review. – № 25. – 2008. – С. 101-110.

¹⁰ Аболонин В. О. Злоупотребление правом на иск в гражданском процессе Германии / В.О.Аболонин. – М. : Волтерс Клувер, 2009. – С. 27-28.

¹¹ Аболонин В. О. Злоупотребление правом на иск в гражданском процессе Германии: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.15 «Гражданский процесс; арбитражный процесс». – Екатеринбург, 2008. – С. 13.

зразком закріплення моделі соціального правосуддя, базисом публічно-правових концептів розвитку цивільного процесу¹².

Фактично з моменту надання чинності відомим Статутом починається становлення цивільної процесуальної науки як самостійної. Зрозуміло, що такий розвиток не міг бути швидким і одномоментним. Значний вплив мала західноєвропейська процесуальна думка і законодавство, які сприйняли рецепцію римського і канонічного права. За словами О. В. Салогубової, уже з XI століття, римське право починає активно вивчатися у провідних європейських університетах, його застосовують у судах, впроваджують у національне законодавство¹³.

Але, власне, що є головним у даному контексті. Західноєвропейські процесуальні школи і течії заклали міцний фундамент розвитку вітчизняної правової науки, про що свідчать перші серйозні наукові розробки того часу. Післяреформений період розвитку процесуальної думки в нашій історії характеризувався появою наукових праць, що стали визначними для становлення класичної вітчизняної процесуальної школи. Це, насамперед, роботи Є. В. Васьковського «Курс цивільного судочинства» (1913), А. Х. Гольмстена «Підручник російського цивільного судочинства» (1899), Є. О. Нефедьєва, «Єдність цивільного процесу» (1892), К. І. Малишева «Курс цивільного судочинства» у трьох томах (1874-1879), М. І. Малініна «Теорія цивільного процесу» (1883), В. Л. Ісаченко «Цивільний процес. Практичний коментар» (1893), О. Л. Боровиковського «Звіт судді» за 1891, 1892 і 1894 років і низки інших вчених-процесуалістів¹⁴.

Правознавцями була розпочата розробка таких тем як: поняття та сутність цивільного процесу, правова природа, структура і функціональна роль цивільних процесуальних правовідносин, їх співвідношення; вчення про

¹² Дузинкевич Т. І. Повноваження суду першої інстанції цивільної юрисдикції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». – К., 2015. – С. 8.

¹³ Салогубова Е. В. Основные гражданские процессуальные институты римского права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Салогубова Елена Владимировна – М., 1995. – С. 12-13.

¹⁴ Боннер А. Т. История развития отечественной гражданской процессуальной мысли / А. Т. Боннер, Д. А. Фурсов // Арбитражный и гражданский процесс. – 2012. – № 3. – С. 42-47.

позов; право на судовий захист, види позовів, підстави позову, зустрічний позов; поняття доказів та у зв'язку з цим поняття і зміст матеріальної істини; проблема судового рішення – або з позицій практичної значущості і виконання, або з теоретичних позицій – змісту й сутності судових постанов¹⁵.

Першочергове значення для становлення науки цивільного процесу мала концептуальна розробка проблеми єдності й сутності цивільного процесу. Уперше у вітчизняній теорії ідею про єдність цивільного процесу запропоновано було розуміти як юридичні відносини. Останні мали складну природу, зумовлену належністю до них відносин із різним суб'єктним складом. Уся сукупність відносин не виходила за межі зобов'язального права, оскільки кожному праву сторони відповідав обов'язок суду. При цьому сторони не мали жодних обов'язків. Цивільне судочинство визнавалося заснованим на приватних інтересах, тому зацікавленій особі надавалося право не тільки порушити провадження у справі, але й призупинити його тоді, коли вона вважатиме за потрібне¹⁶.

На противагу висловленим поглядам Є. О. Нефедьєв обґрунтовував думку, згідно з якою єдність цивільного процесу полягає не в сукупності процесуальних дій у межах зобов'язальних відносин. За певних умов процес існує незалежно від того, здійснюються такі дії чи ні. Початок процесу не залежить від волі відповідача, і боржник перетворюється на нього поза власним бажанням. Діяльність суду визначається самостійними причинами. Воля сторін може служити лише приводом до її початку, продовження чи закінчення. Ідею про єдність процесу Є. О. Нефедьєв логічно завершив тим, що під цивільним процесом став розуміти не юридичні відносини, а юридичну діяльність. Не зобов'язальні відносини, а відносини влади і

¹⁵ Чечина Н. А. Избранные труды по гражданскому процессу. / Н. А. Чечина. – СПб.: Издательский Дом С.-Петербург. гос. ун-та, 2004. – С. 419; Проблемы науки гражданского процессуального права / В. В. Комаров, В. А. Бигун, В. В. Баранкова; Под ред. проф. В. В. Комарова. – Харьков: Право, 2002. – С. 32-44.

¹⁶ Цит. за: Боннер А. Т. История развития отечественной гражданской процессуальной мысли / А. Т. Боннер, Д. А. Фурсов // Арбитражный и гражданский процесс. – 2012. – № 3. – С.42-47.; Гольмстен А. Х. Учебник русского гражданского судопроизводства. Издание второе, испр. и доп. – СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1894. –С. 2-4.

підпорядкування. Тому цивільний процес визначався вченим як діяльність його суб'єктів, спрямована на опосередковане, за допомогою суду, застосування процесуальних норм та інститутів для захисту порушених прав та інтересів¹⁷.

Важко переоцінити сьогодні вплив отриманих результатів та їх теоретико-прикладне значення. У цьому зв'язку в цивілістичній науці зазначається, що ці погляди визначаються концепцією розвитку цивільного процесу і, що необхідно особливо підкреслити, теорією загального судового процесу, властивою західній процесуальній науці, яка розвивається в контексті глобалізації європейського права¹⁸.

Важливу роль для розвитку наукового знання про правосуддя відіграло дослідження «Єдність процесу», підготовлене В. О. Рязановським на початку ХХ століття, яке сьогодні стало класикою російської юридичної літератури. У передмові до цього видання М. К. Треушніков зазначає, що в нарисах «Єдність процесу» досліджується серйозна наукова проблема юриспруденції – концепція судового права. Для досягнення цієї загальної мети роботи автор використовує аналіз інших правових категорій – сутності позову, взаємодії (взаємозв'язку) регулятивного та процесуального права, принципів цивільного та кримінального процесуального права, форм адміністративної юстиції та ін.¹⁹ Уже тоді вчений указував, що тенденції розвитку сучасного процесу (як у галузі судоустрою, так і судочинства) призведуть до об'єднання різних його видів і до створення єдиного процесуального або судового права. Головні ідеї пропонованої концепції В. О. Рязановський вбачав в обґрунтуванні спільних для різних видів процесу начал змагальності,

¹⁷ Цит. за: Боннер А. Т. История развития отечественной гражданской процессуальной мысли / А. Т. Боннер, Д. А. Фурсов // Арбитражный и гражданский процесс. – 2012. – № 3. – С.42-47; Гражданский процесс. Хрестоматия: Учебное пособие. 2-е изд., перераб. и доп. / Под ред. проф. М. К. Треушникова. – М.: ОАО «Издательский Дом «Городец», 2005. –С. 94; Нефедьев Е. А. Единство гражданского процесса / Е.А.Нефедьев. –Казань: Типография Императорского университета, 1892. –С. 15, 16, 18.

¹⁸ Проблемы науки гражданского процессуального права / В. В. Комаров, В. А. Бигун, В. В. Баранкова; Под ред. проф. В. В. Комарова. – Харьков: Право, 2002. – С. 37.

¹⁹ Рязановский В. А. Единство процесса: Учебное пособие. – М.: ОАО «Издательский Дом «Городец», 2005. – С. 5-6.

диспозитивності, активності суду, об'єктивної істини і т. д.²⁰ Особливої актуальності сьогодні набувають висновки дослідника про значні риси подібності процесуальних інститутів, а нерідко і їх ідентичність у всіх зазначених процесах. А це явище є приводом для появи нової, ще досить мало розробленої доктрини, яка пов'язала три (головні) процеси в одне ціле і проголосила, що наука процесу єдина, що окремі процеси є лише окремими галузями єдиної науки процесуального або судового права²¹.

Радянський період розвитку цивілістичної процесуальної думки характеризується спробами наповнення новим, відмінним від класичного, змістом понятійно-категоріального апарату процесуальної науки, виявленням якісної своєрідності цивільних процесуальних правовідносин, що складаються між радянським судом і особами, які беруть участь у справі, обґрунтуванням специфічної моделі правосуддя в цивільних справах. І хоча більш ніж 70-річний досвід розвитку науки радянського права довів, що створити принципово нову галузь науки соціалістичного цивільного процесу, як, власне, і радянського права в цілому, виявилось неможливим,²² проте цей період відзначився появою цілої плеяди вчених, які стали фундаторами радянської процесуальної школи, зокрема С. Н. Абрамова, М. Р. Авдюкова, О. Т. Боннера, Л. А. Ванєєвої, М. А. Вікут, Р. Є. Гукасяна, М. А. Гурвича, А. О. Добровольського, П. Ф. Єлісейкіна, І. М. Зайцева, М. Б. Зейдера, С. Ю. Каца, О. П. Клеймана, К. І. Комісарова, Є. Г. Пушкаря, М. К. Треушнікова, Н. О. Чечиної, Д. М. Чечота, М. Й. Штефана, К. С. Юдельсона та низки інших.

У цей період основні напрями досліджень у галузі цивільного права були пов'язані із предметом галузевого регулювання та цивільною процесуальною формою, цивільними процесуальними відносинами і їх

²⁰ Скитович В. В. Концепция судебного права: опыт критического переосмысления / В. В. Скитович // Проблемные вопросы гражданского и арбитражного процессов / Под ред. Л. Ф. Леснической, М. А. Рожковой. – М.: Статут, 2008. – С. 5.

²¹ Рязановский В. А. Единство процесса: Учебное пособие. – М.: ОАО «Издательский Дом «Городец», 2005. – С. 31.

²² Боннер А. Т., Фурсов Д. А. История развития отечественной гражданской процессуальной мысли / А. Т. Боннер, Д. А. Фурсов // Арбитражный и гражданский процесс. – 2012. – № 5. – С. 37-42.

суб'єктами, джерелами цивільного процесуального права, його системою, способами подолання прогалин у цивільному процесуальному праві, основними інститутами та принципами, вченням про позов, доказами і доказуванням, проблемами проваджень у непозовних справах, психологічними настановами учасників судового розгляду і примирними процедурами, сутністю судового рішення і його основними властивостями, інстанційним порядком забезпечення якості прийнятих судових актів, проблемами виконавчого провадження, вивченням схожих інститутів цивільного процесу у плані порівняльного правознавства²³.

Уявлення про єдність процесу в досліджуваній період отримували своєрідне тлумачення. Мова йшла про єдине поняття юридичного процесу та юридичної процесуальної форми і, як наслідок, широке розуміння цивільного процесу, процесуальна форма якого повинна була охоплювати діяльність будь-яких органів, що вирішують спір про право²⁴; будь-які закріплені законом форми захисту матеріальних прав регулюються цивільним процесуальним правом²⁵. Однак подібне об'єднання процесів навряд чи було можливим, оскільки органи, які здійснювали захист цивільних прав, суттєво відрізнялися за своєю природою. Так, суд був органом державної влади, арбітраж – додатком органів управління, а суспільні форми захисту не повинні були і не могли мати атрибутів судової діяльності²⁶.

Одночасно з цим триває дослідницька робота щодо обґрунтування наявної спільності й відмінності в межах моделей правосуддя в цивільних і кримінальних справах. Ідеї В. О. Рязановського виявилися актуальними і в радянський період розвитку правової думки, що свідчить про певне

²³ Боннер А. Т., Фурсов Д. А. История развития отечественной гражданской процессуальной мысли / А. Т. Боннер, Д. А. Фурсов // Арбитражный и гражданский процесс. – 2012. – № 5. – С. 37-42.

²⁴ Зейдер Н. Б. Предмет и система советского гражданского процессуального права / Н. Б. Зейдер // Правоведение. – 1962. – № 3. – С. 71.

²⁵ Арапов Н. Т. О понятии гражданской процессуальной формы защиты права / Н. Т. Арапов // Вопросы организации суда и осуществления правосудия в СССР. – Калининград, 1973. – Т. 2. – С. 102.

²⁶ Попова Ю. А. Теория процессуальных (судопроизводственных) форм реализации судебной властью функций правосудия (ретроспективный анализ) / Ю.А.Попова // Вестник гражданского процесса. – 2012. – № 2. – С. 15.

продовження, хоча і в досить специфічних умовах, традицій вітчизняної дореволюційної процесуальної наукової школи.

Учені зазначали необхідність інтегрованого вивчення проблем правосуддя, комплексного дослідження загальних засад, які об'єднують судочинство в цивільних і кримінальних справах. У цьому зв'язку, як писав В. М. Савицький, заслуговує на серйозну увагу ідея судового права, яка виражає не тільки наукову концепцію, теоретичну модель, але і явище правового життя, що чітко простежується у співвідношенні трьох окремих, але органічно пов'язаних одна з одною галузей права – судоустрою, цивільного та кримінального судочинства²⁷. Теоретичну цінність такого підходу прихильники ідей В. О. Рязановського вбачали в тому, що концепція судового права покликана зосередити увагу дослідників на головних моментах, що зближують судоустрій, цивільне та кримінальне судочинство, виокремити з усього різноманіття понять, якими оперують ці галузі права, стрижневі, основні й тим самим підготувати умови для створення стрункого, цілісного вчення про суд та правосуддя²⁸.

Тенденції розвитку правової сфери сьогодні надають можливість визначити нові предмети дослідження науки цивільного процесуального права, а також інший, відмінний від наявного, погляд на ту проблематику, яка свого часу була поставлена вченими-процесуалістами, але з тих чи інших причин остаточно так і не була вирішена. У переліку об'єктів наукового аналізу, які мають незмінні ціннісні аспекти для здійснення правосуддя в цивільних справах – проблема єдності процесу. Знову можна констатувати зростаючий інтерес до її пізнання крізь призму судового права. Про це свідчать праці вітчизняних вчених і практиків останнього часу, спрямовані на

²⁷ Проблемы судебного права / Под ред. доктора юридических наук, профессора В. М. Савицкого. – М.: Наука, 1983. – С. 3.

²⁸ Цит. за: Скитович В. В. Концепция судебного права: опыт критического переосмысления // Проблемные вопросы гражданского и арбитражного процессов / Под ред. Л. Ф. Лесницкой, М. А. Рожковой. – М.: Статут, 2008. – С. 5-6.

виявлення взаємозв'язку фундаментальних категорій: суд, судова влада, судочинство²⁹.

Не менш важливим видається і процесуальний аспект проблеми. У цьому зв'язку можна відзначити створюваний напрям щодо вивчення єдності цивілістичного процесу, меж уніфікації процесуального законодавства, порівняльно-правові дослідження судочинства в рамках наявної моделі цивілістичного процесу³⁰. Проведені наукові розвідки накреслили лише один із можливих контекстів вивчення проблеми єдності процесу, яка, на нашу думку, через її теоретико-прикладне значення, стане одним із основних напрямів розвитку сучасної цивілістичної процесуальної науки, за словами В. О. Рязановського, – єдиної науки майбутнього³¹.

²⁹ Бринцев В. Д. Кодекс судової влади на один щабель з КК, КПК, ЦПК // Право України. – 1996. – № 8; Селіванов А. О. Судове право: нова галузь права чи теоретична думка? // Вісник Верховного Суду України. – 2008. – № 6; Бойко В. Ф., Євдокимов В. О., Юлдашев О. Х. Право людини на правосуддя (судове право України). – К.: Варта; МАУП, 2003; Сіренко В. Ф. Судова влада: потрібна принципово нова концепція реформування // Голос України. – 2010. – 13 квітня; Прилуцький С. В. Вступ до теорії судової влади (Суспільство. Правосуддя. Держава). – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2012 та інші.

³⁰ Хотинська О. З. Обов'язковість судових рішень як конституційна засада судочинства України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук; спец. 12.00.10 «Судоустрій; прокуратура та адвокатура» – К., 2006; Тимченко Г. П. Принципи цивільного та адміністративного судочинства в Україні: проблеми теорії і практики: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук; спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». – К., 2012; Уніфікація та диференціація загальних положень цивілістичного процесуального законодавства України: монографія / за заг. ред. В. І. Бобрика. - К.: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2013; Уніфікація і диференціація процедур цивільного, господарського та адміністративного судочинства: монографія / за заг. ред. В. І. Бобрика. - К.: НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2014; Кармаза О. О. Концепції охорони та захисту житлових прав у цивілістичному процесі : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук; спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». - К., 2014; Курило М. П. Єдність цивілістичного процесу: проблеми теорії і практики: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук; спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». - К., 2014 та інші.

³¹ Рязановский В. А. Единство процесса: Учебное пособие / В.А.Рязановский – М.: ОАО «Издательский Дом «Городец», 2005. – С. 33.